

Metodológiai megjegyzések Kornai János: „A hiány” c. könyvéhez

„A hiány” [4] föltehetően a hazai és a nemzetközi közgazdaságtudomány érdeklődésének homlokterébe kerül.¹ Ez azonban még nem indokolja, hogy metodológiai szempontból külön foglalkozzunk vele. Mégis ezt tesszük, s ennek oka: *Kornai munkáját nemcsak szaktudományosan, de metodológiailag is ki-magasló értékűnek és jelentőségűnek ítéljük. Ezért bátran állíthatjuk metodológiai mintaképnek a közgazdaságtudományi, és sok vonatkozásban, más társadalom-tudományi teoretikus kutatás elé. A továbbiakban ezeket az értékeléseket tartalmazó kijelentéseket fogjuk részletesen alátámasztani.*

A metodológia kifejezést tudományelméleti értelemben használjuk, vagyis nem módszertant (metodikát) értünk alatta. A metodológia a kutatásra vonatkozó stratégiai és taktikai jellegű megfontolásokat jelenti, amelyek a kutatás korrekcióját, jobbítását célozzák. A metodológiával ma már a tudománytanon belül önálló ismeretkörök foglalkoznak. Ezek az általános metodológia és az egyes szakmetodológiák [16].

A közgazdaságtudományi munkák metodológiai elemzése és értékelése három célból is hasznos lehet:

- a) hozzájárulhat a közgazdaságtudományi kutatások színvonalának az emeléséhez,
- b) segítheti az elemzett-értékelt munka jobb megértését,
- c) mód nyílik olyan kutatási eredmények közvetítésére is, amelyeket a közgazdász kutatók viszonylag kevésbé ismernek. A modern tudomány-elmélet és a modern logika eredményeire gondolunk főként.

Kornaitól sohasem voltak idegenek az ismeretelméleti és metodológiai problémák. Sőt, a hazai közgazdaságtudományban egyike azon keveseknek, akik munkáikban metatudományos és metakutatási kérdéseket is boncolgatnak [1], [2], [3], [4], [5]. Így igencsak indokoltnak látszik, hogy „A hiány”-t metodológiai szempontból elemezzük és értékeljük. Megjegyzéseink három csoportba sorolhatók. Vannak olyanok, amelyek „A hiány”-ban alkalmazott metodológiai megmondásokat „bontják ki”, teszik explicitté tudományelméletileg. Más megjegyzéseink Kornai metodológiáját gondolják tovább — főként logikai szempontból. Végül lesz kritikai jellegű észrevételünk is. Mielőtt azonban ezekre rátérhetnénk, röviden le kell szögeznünk egyet s mást.

„A hiány”-ban Kornai vizsgálódási területe a hiánygazdaság és a szocialista gazdaság „metszete”, ezek érintkezési pontjai (17–21. o.). Kornai régebb óta küzd a szocialista gazdaság leíró és normatív megközelítésének az éles

¹ „A hiány” a magyar kiadással egyidőben angol nyelven is megjelent.

elhatárolásáért [2]. Sőt, egyik legújabb írásában tagadja, hogy létrejöhet egy olyan „zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet, és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát. Lehetetlen, ha realisztikus kíván lenni, és számításba akarja venni az emberek, közösségek, szervezetek, társadalmi csoportok valóságos természetét” [3]. Nos, „*A hiány*” tisztán leíró elmélet. Egyedüli célja a tanulmányozott valóságdarab meghatározottságainak minél realisabb elméleti megismerése. Ennyi, és csak „ennyi”! A Kornai által vizsgált tudományos problémák a gazdasági jelenségek tulajdonságaira, milyenségére kérdeznek, a jelenségek közötti összefüggésekre, kapcsolatokra irányulnak. Kornai kizárólag a „Micsoda x jelenség?” típusú problémákra keres választ² [12].

„A hiány”-nak vannak elmélettörténeti előzményei, mégsem szerves folytatása a korábbi kutatásoknak. *Kornai szemlélete szakterülete eddigi eredményeivel kapcsolatban vi. maximálisan kritikai.* Elhatárolja magát a vonatkozó tudományos ismeretek nagy részétől. Csak a legfontosabbakat említjük meg. Kornai szakít a standard polgári mikroökonómiával és a Clower–Barro–Grossman irányzattal is. Ez abban mutatkozik, hogy egyrészt Kornai az irányzatok jónéhány tételét kereken elutasítja. Az el nem utasított tételek jórészt viszont kénytelen átfogalmazni, pontosabb alakra hozni. Másrészt Kornai teljesen távol tartja magát a szocializmus közgazdaságtana rosszízú, sematikus-spekulatív részétől. *Mindazonáltal Kornai a tévedés igen kicsi kockázatát vállalja: óvatos.* Kizárólag olyan hipotéziseket közöl, amelyek igen koherensek egymással, és a közgazdász szakemberek és gazdasági vezetők (alá nem becsülhető) múlt és jelenbeli tapasztalataival legnagyobbbrészt egybevág³.

1. Összefüggés és vizsgálati szint

A tudományos ismeretekkel szemben alapvető követelmény, hogy pontosan meg lehessen vonni érvényességi körüket. Ennek három, szükséges és elegendő föltétele van. Tudnunk kell, hogy a vizsgálati objektumot milyen összefüggésben tekintették, azaz milyen más objektumokkal hozták összefüggésbe. Ismernünk kell továbbá a vizsgálat szintjét: a vizsgálati szélességet és a vizsgálati mélységet. Ez azt jelenti, hogy tudnunk kell, a vizsgálati objektum mely jellemzőit vették tekintetbe, és azokat milyen pontossággal, milyen közelítéssel vizsgálták [21]. Kornai rendkívüli pontossággal tesz eleget ezeknek — a társadalomtudományi kutatásokban nem könnyen teljesíthető — követelményeknek. Külön kategóriákat dolgozott ki erre a célra. Olyanokat, mint az „alkalmazkodás árak nélkül”, az „alkalmazkodás árak jelenlétében”, a „pillanatnyi-”, a „rövid távú-”, a „hosszú távú alkalmazkodás” stb. Így lényegében pontosan megvontható minden megállapításának az érvényességi köre.

Kornai az árfelhajtó erőkről és ellenerőkről — többek mellett — a következőket mondja: „A szocialista vállalatnál mind az eladó, mind a vevő szerepkörében belső motivációinak hatására árfelhajtó erők működnék. A vállalat

² Leszámítva persze a kutatás során fölmerült mérési, metodológiai stb. metaproblémákat, amelyek Kornainál stratégiai jellegűek (hogyan lehet megcsinálni?) [12].

³ A maximálisan kritikai szemlélet és az óvatosság szerintünk az egyik legkedvezőbb beállítódás a lehetségesek közül. Vö.: [17], [18]!

viselkedésében megjelennek mind a költség-,nyomásos'' (cost-push) árfelhajtás tendenciái (a költségemelkedés áthárítása a vevőre áremelés formájában), mind pedig a kereslet-,húzásos'' (demand-pull) árfelhajtás tendenciái (a kielégítetlen vevő magasabb árat kínál fel)'' (379—380. o.) A megállapítás érvényességi köre egyértelmű. Kornai a szocialista vállalat árfelhajtó tendenciáját az általában vett szocialista gazdaság és a hiány összefüggésében tekinteti. (369—371. o.) A vizsgálati szélesség is ki van mondva: a nem-mező-gazdasági termelővállalatok közti input-output áramlások áráiról van szó. (369. o.) A vizsgálati mélységre nézve pedig Kornai megmondja, hogy a vizsgálati objektumot mikroszinten és dinamikusan ragadta meg, és nem szubmikroszinten és statikusan. (383. o.)

2. Kornai alapvető metodológiai elve

„A hiány''-ban Kornai alapvető metodológiai elve a következő: „meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnek.'' (583. o.) Ebből az következik Kornai számára, hogy *a gazdasági jelenségek vizsgálatakor nem vonatkozathatunk el azoktól a viszonyoktól és körülményektől, amelyek között azok léteznek.* Éppen ellenkezőleg, gazdasági jelenségeket csak adott status quo mellett vizsgálhatunk — föltéve, hogy realisták kívánunk lenni. (Vö.: 30. o.!)

2.1. A leírás logikája

Jelöljük az x_i egyedi névvel [9] valamelyik szocialista gazdaság egy $[t, t + dt]$ időintervallumban létező, konkrét egyedi jelenségét. x_i -t akarjuk leírni. Kérdésünk az, hogy x_i leírása milyen logikai szerkezet mellett konform Kornai alapvető metodológiai elvével.

Ha x_i -t Kornai szellemében akarjuk leírni, akkor meg kell határozunk azokat a körülményeket és viszonyokat, amelyek között x_i létezik! Nevezzük ezeket a körülményeket — Kornaihoz hasonlóan — status quo-nak. Világos, hogy az x_i -hez tartozó status quo aszerint lesz más és más, hogy x_i -t mint vizsgálati objektumot milyen összefüggésben tekintjük, és milyen a vizsgálat szintje (szélessége és mélysége).

Jelöljük az adott összefüggésben és vizsgálati szinten, $[t, t + dt]$ -ben az x_i -hez tartozó status quo-t a Q kifejezéssel [9]. Ekkor mondhatjuk a következő állítást:

(1) „ x_i -re Q ''.

Legyen továbbá R olyan kifejezés, amellyel x_i -ről — az adott összefüggésben és vizsgálati szinten — igaz módon állítunk valamit:

(2) „ x_i -re R ''.

Ezekután x_i alábbi leírása lesz konform Kornai alapvető metodológiai elvével:

(3) „ x_i -re Q , és x_i -re R ''.

(3) az adott összefüggésben és vizsgálati szinten tartalmazza az x_i -hez tartozó status quo-t, és x_i egy igaz jellemzőjét. (3) persze nem tekinthető x_i

kimerítő leírásának. Inkább csak leírás „atomnak”, elemi leírásnak tekinthetjük. Nyilvánvaló, hogy x_i kielégítő leírása csak (3) típusú elemi leírások tömegével oldható meg. Az is célszerűnek és hasznosnak látszik, ha a gazdasági jelenségek leírásakor vegyessen alkalmazunk kvantitatív és kvalitatív elemi leírásokat.

(3)-ból az következik, hogy ha pl. valamelyik meghatározott szocialista gazdasági rendszerben, körülhatárolt $[t, t + dt]$ -ben, valamelyik részpiacon a vevők egy csoportjának az attitűdjét akarjuk leírni (ez lesz x_i), akkor nem elég az, hogy megmérjük az egyes vevők attitűdjének komponenseit, és megadjuk azok eloszlását az adott vizsgálati szinten és összefüggésben (ez lesz R). Meg kell adnunk — az adott összefüggésben és vizsgálati szinten, $[t, t + dt]$ -ben — a vonatkozó részpiac kvantitatív vagy kvalitatív jellemzését is (ez lesz Q). Ha ezt nem tennék meg, és csupán azt mondanánk, hogy ezen a részpiacon, ekkor és ekkor, ilyen és ilyen a vizsgált vevőcsoport attitűdje, ezzel fatalista és voluntarista interpretációt egyaránt megengednénk. Ti. azt az interpretációt, hogy a vevőcsoport attitűdje szükségképpen meghatározott, mintegy természeti tény, ill. hogy szubjektumoktól függő, szubjektív konstelláció, s így tetszés szerint alakítható. (Az interpretációkat szándékosan sarkítottuk. Természetesen számos finomabb, de éppígy elfogadhatatlan interpretáció képzelhető el.)

„A hiány”-ban Kornai számos helyen visszautasítja azt, hogy az általa elemzett gazdasági jelenségeket természeti objektivitásúaknak gondoljuk.⁴ Pl. egy adott rendszer normál hiányáról és normál slackjéről kijelenti, hogy azok „maguk is társadalmi képződmények, a történeti fejlődés eredményeképpen jönnek létre, és társadalmi konvenciók rögzítik.” (63. o.) Vagy megállapítja, hogy a terv normális feszítettségét, feszítettsége alsó és felső tűrési határát ugyancsak a történeti fejlődés menete alakítja ki, s ezek nem valahonnan „kívülről”, vagy „felülről” adóttak. (68. o.)

A gazdasági jelenségek szubjektívként való értelmezése éppennyire idegen Kornaitól. A szocialista gazdaságokban mindenkor és mindenütt megfigyelhető mennyiségi hajszát pl. nem a vállalati vezetők attitűdjeiből vezeti le. „Igazság szerint a kulcskérdés nem az, hogy milyen motívum gerjeszti fel a mennyiségi hajszát... A fő probléma: van-e olyan erő, amely ellentétes irányba hat, amely ahhoz vezetne, hogy a termelés vezetői önként visszafogják az input iránti keresletüket, s expanziós törekvéseiket?” (79. o.) Vagy a vevő és az eladó attitűdjének eltéréséről írja: „nem a vevő és az eladó lelkialkatától, jólneveltségétől vagy neveltelenségétől függ. A köztük kialakuló tehermegosztást, az egymás iránt tanúsított magatartást, a két piaci fél közti társadalmi viszonyt az erőviszonyok határozzák meg. Az erőforráskorlátos, szívásos gazdaságban az „eladók piaca” uralkodik, a keresletkorlátos, nyomásos gazdaságban pedig a „vevők piaca” (138. o.)

2.2. A leíró elmélet „magja”

A szocialista gazdaság valamely leíró elméletétől joggal várjuk el, hogy általánosított, törvényjellegű formában ragadja meg a szocialista gazdaság(ok)ban létező x_1, \dots, x_k konkrét egyedi jelenségeket. Megköveteljük továbbá

⁴ Sajnos mind a közgazdaságtudományban, mind azon kívül föllelhető az a pozitivisták szemlélet, amely a társadalmi jelenségeket a természetiek mintájára gondolja el. Így pl. a szervezetkutatásban és a pszichológiában is [14], [20].

ettől az elmélettől azt is, hogy legyen konform a Kornai-féle metodológiai alapelvvel.

Jelölje az x általános név [9] az $\{x_1, \dots, x_k\}$ jelenséghalmaz általános elemét. Az adott összefüggésben és vizsgálati szinten az x -hez tartozó status quo-t jelölje az S kifejezés. T pedig legyen olyan kifejezés, amely attributumként állítható x -ről. Ezek után mondhatjuk a következő állítást:

(4) „ S status quo mellett minden x -re T ”.

(4) kijelentés generálja (részlegesen vagy teljesen) a szocialista gazdaság egy leíró elméletét, amely az $\{x_1, \dots, x_k\}$ jelenséghalmazra vonatkozik.

(4) *törvényjellegű általánosítás*, ezért róla több mindent tudunk. Pl. azt, hogy nem *föltétlenül oksági kapcsolatot fejez ki* [11], [13]. Továbbá a (4) típusú állítások olyan „erős” állítások, amelyek lehetőséget biztosítanak igaz, tényellenes feltételes kijelentések (contrafactual conditionals) megfogalmazására. A tényellenes feltételes állításoknak igen nagy a jelentőségük a tudományos elméletek számára.

A tényellenes feltételes kijelentés olyan implikáció, amelynek előtagja egy, a tényeknek ellentmondó kijelentés feltételes módba helyezve, utótagja pedig egy, ugyancsak feltételes módba helyezett, az előzőhöz kapcsolódó kijelentés [8]. Pl. „Ha a Vénuszon krokodilok élnének, akkor azok elevenszülők lennének”. A tényellenes feltételes állítások azért hasznosak, mert segítségükkel el tudjuk választani egymástól a törvényjellegű és az esetleges (akcidentális) általánosításokat. Ez nagyon fontos, hiszen míg a törvényjellegű általánosítások a tudományos elméletek talán legfontosabb építőkövei, addig az esetleges általánosításoknak nincs semmi keresnivalójuk a tudományban. A „Minden krokodil elevenszülő” kijelentés pl. törvényjellegű általánosítás. Ezért képezhettünk belőle értelmes és igaz, tényellenes feltételes állítást föntebb. Viszont a „Minden Nobel díjas közgazdász nem közép-kelet-európai” állítás csak esetleges általánosítás. Semmi törvényszerűt nem fejez ki. Belőle képezhető tényellenes feltételes kijelentés pl. a következő: „Ha Leontief közép-kelet-európai lenne, akkor nem lenne Nobel díjas”. Ez látványos értelmetlenség!

(4)-ből a következő tényellenes feltételes állítás képezhető:

(5) „Ha y jelenség az S status quo mellett x lenne, akkor y -ra T lenne”.

Valljuk Kornai fölfogását a közgazdaságtudományról mint reáltudományról: „A reáltudományokban az elmélet: a valóság változói közötti lényeges összefüggések rendszeres leírása, kizárólag olyan tételek, megállapítások, amelyeket a valóságnak nem ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetve vagy közvetlenül, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükrözik” [1]. (4)-től megköveteljük, hogy a szocialista gazdaság(ok)ban létező $\{x, \dots, x_k\}$ jelenséghalmaz egy leíró reáleméletét generálja. Ha (4)-től megköveteljük, hogy részlegesen vagy teljesen igazolt legyen, akkor ennek teljesülése esetén jó esélyünk van arra, hogy leíró reáleméletet generál.

A tudományelméletben a hipotézisek igazoltságát a plauzibilitás fogalmával explikálják. A hipotézisek plauzibilitásai matematikailag nézve speciális feltételes logikai valószínűségek, s ezért a $[0,1]$ zárt intervallumon vannak értelmezve [15]. Meg szokták különböztetni a hipotézisek előzetes, azaz fölül-

vizsgálat előtti (a priori) és utólagos, azaz fölülvizsgálat utáni (a posteriori) plauzibilitásait [17]. A fentiek alapján, ha egy hipotézis előzetes plauzibilitása a $(0,5, 1]$ intervallumba esik, akkor előzetes igazoltsága elég nagy.⁵ Ezért (4)-től azt kell megkövetelnünk, hogy előzetes plauzibilitása nagyobb legyen, mint 0,5 és kisebb, vagy egyenlő 1. Ez persze csak szükséges, de nem elegendő feltétele annak, hogy a (4) által generált leíró elmélet reálemélet legyen.

Nézzük mindezt egy konkrét, Kornainál szereplő esetben. Kornai igen fontos hipotézise a következő:

(6) „A hagyományos szocialista gazdaságban a vállalat költségvetési korlátja puha.” (330. o.)

Belátható, hogy (6) szerkezetét tekintve (4) típusú, ui. $x = a$ vállalat költségvetési korlátja, $S =$ hagyományos szocialista gazdaságban létezik és $T =$ puha. Továbbmenve megállapíthatjuk, hogy (6)-ból értelmes és igaz tényellenes feltételes kijelentések képezhetők. Pl. „Ha a Siemens hagyományos szocialista gazdaságban létező vállalat lenne, akkor költségvetési korlátja puha lenne.”

Írja Kornai, hogy (6) empirikus fölülvizsgálatot igényel. (330. p.) Mindazonáltal (6) előzetes plauzibilitása — megítélésünk szerint — maximális, azaz egyenlő 1-gyel. Ezért (6)-ot tudásunk jelenlegi szintjén biztosan igaznak tekinthetjük.⁶ Így jó esélyünk van arra, hogy (6) a hagyományos szocialista vállalat egy leíró reáleméletét generalálja. És generalálja is!

A hagyományos szocialista vállalatról többek között az alábbi megállapításokat találjuk Kornainál:

(6.1) „A vállalat továbbélése nemcsak attól függ, hogy képes-e tartósan fedezni outputjai eladásának bevételéből inputjai megvásárlásának kiadásait. Még ha az utóbbi tartósan több is az előbbinél, ezt ellensúlyozhatja adókedvezmény, állami adomány, puha hitel stb. A termelésből eredő bevétel és a termelés okozta kiadás közti különbséget nem élet-halál kérdés.” (324. o.)

(6.2) „A vállalat műszaki fejlődése és növekedése nemcsak attól függ, vajon képes-e első pénzfelhalmozásból előteremteni a beruházás forrásait. . . . A fejlődéshez és növekedéshez szükséges többlet inputok vásárlásához szükséges pénzügyi forrásokat szolgáltathatja az állam is ingyenes adományokkal, valamint a puha elvek szerint folyósított beruházási hitel.” (324. o.)

(6.3) „A vállalat élete és növekedése nem függ az áráktól. Ha akar, odafigyel az árakra, de ha nem akar, hát nem figyel oda. Ha az utóbbit tenné — ettől még életben maradhat, sőt növekedhet is.” (324–325. o.)

(6.4) „A vállalat nem viseli egymaga a kockázatot, hanem megosztja azt az állammal. Ha körülményei szerencsésen alakultak, akkor nem lehet biztos abban, hogy a többletnyereség az övé marad: valószínű, hogy lefölközik. Ha azonban balszerencse érte, vagy önmaga rosszul alkalmazkodott a körülményekhez, a következményeket valószínűleg át tudja hárítani másra: a vevőire, a hitelezőire, s mindenekelőtt az államra.” (325. o.)

(6.5) „A vállalatnak az inputok iránti kereslete majdnem-kielégíthetetlen”, ami azt jelenti, hogy „a kereslet nem «igazán» végtelen — csak éppen a végtelen felé mutató tendencia uralkodik rajta, ellentendenciák és korlátok által némiképp lefékezve.” (325. o. és 116. o.)

⁵ A plauzibilitások gyakorlati meghatározásáról lásd [18]!

⁶ Biztosan igaz egy hipotézis akkor és csakis akkor, ha a plauzibilitása (itt előzetes plauzibilitása) maximális, azaz 1. [18].

A (6.1), . . . , (6.5) tételek empirikus ellenőrzésre szorulnak — írja Kornai. (326–327. o.) Ez igaz, előzetes plauzibilitásukat azonban „magasra” értékeljük: valószínűen igaznak⁷ ítéljük őket. Látható, hogy (6), (6.1), . . . , (6.5) hierarchikus rendet alkotnak, és tartalmukban szervesen kapcsolódnak. Ezek miatt a {(6), (6.1), . . . , (6.5)} *kijelentés-halmazt* a *hagyományos szocialista vállalat leíró reálemélete* egyik „magjának” tekinthetjük.⁸

3. Kornai kutatói alapállása

A 2.1. pontban már utaltunk Kornai kutatói alapállására, jóllehet negatív formában. Leírtuk, hogy Kornai elutasítja a gazdasági jelenségek természeti objektivitásának kimondott vagy ki nem mondott hirdetését, valamint szubjektívként való elgondolásukat. Most nézzük részletesebben és pozitív formában Kornai kutatói alapállását!

Kornai az általa vizsgált gazdasági jelenségeket nagymértékben öndetermináltaknak tartja. Ez azt jelenti, hogy azok nem kívülről határozódnak meg, hanem belső viszonyok és körülmények által determináltak.⁹

Kornai ábrázolásában a gazdasági jelenségek határozottan dialektikusak, ami itt annyit tesz, hogy az adott gazdasági rendszer aktorainak a harca alkotja őket, ill. abból fakadnak. Jól megmutatkozik ez a szemlélet abban, amit Kornai az árak alakulásáról mond: „az árak alakulása a központi árpolitika és a vállalati törekvések együttes eredője, azok konfliktusainak és kompromisszumainak eredményeképpen változik vagy marad változatlan.” (369. o.)

Már többször említettük, hogy Kornai tagadja a gazdasági jelenségek szubjektív természetét. Tagadja, hogy a gazdasági rendszer aktorai „szabad”, „alkotó” alanyok lennének. Ez azonban *nem jelenti azt, hogy a tárgyalt jelenségek* — Kornai szerint — *ne lennének részben teleológikusak,* azaz ne játszanának bennük jelentős szerepet az aktorok célkitűzései, amelyek azonban nem nagyon nagy szabadságfokú döntések eredményei. E vonatkozásból igen tanulságos az, amit Kornai a tervező látásmódjáról és „feltételes reflexei”-ről ír. (299–303. o.)

Végül, de nem utolsó sorban *Kornai kutatói alapállásának fontos komponense a gazdasági jelenségek statisztikus jellegének a „posztulálása”.* Az a föltevés, hogy a gazdasági jelenségek egymástól jórészt független, különböző akciók együttes eredményei. Így ír erről: „A hiány, a slack, a kényszerhelyettesítés, az output összetételének módosítása és a többi kapcsolódó folyamat minden pillanatban szubmikroszintű elemi események millióinak formájában jelenik meg. . . . igyekeznünk kell megadni a jelenségek statisztikus leírását.” (61. o.)

Kornai kutatói alapállását — mostani kutatási eredményein túl — *a modern tudományelmélet is teljes mértékben hitelesíti* [13]. Mi is rendkívüli értékűnek tartjuk. Külön kiemeljük, hogy Kornainál nem ismeretelméleti szövegek hangoztatásáról van szó — amit máshol gyakran tapasztalunk —, hanem egy releváns és helytálló kutatói alapállás szigorú keresztülviteléről.

⁷ Valószínűen igaz egy hipotézis akkor és esakis akkor, ha plauzibilitása (itt előzetes plauzibilitása) nagyobb, mint 0,5 és kisebb vagy egyenlő 1. [18].

⁸ Más magot is találunk Kornainál. Vö. pl. az állam és a hagyományos szocialista vállalat viszonyáról mondottakat! (576–578. o.)

⁹ Fontos amit Kornai a politika „endogén” jellegéről mond (396. o.). Így közelebb kerül a Polányi-féle „társadalomba ágyazott gazdaság”-hoz [6].

A következőkben sorra vesszük „A hiány” néhány jelentős kutatási „fogását”, amelyek persze Kornai kutatói alapállásából következnek. Előbb az empiriával, majd az elméleti megismeréssel összefüggő „fogásokat” vesszük szemügyre.

3.1. Az empiria

Kornai igen fontosnak tartja, hogy alapvető fogalmai operacionalizáltak legyenek: „A természettudományokban kialakult gyakorlatnak megfelelően egy kategória egyértelmű definícióját tulajdonképpen azzal adjuk meg, hogy megjelöljük megfigyelésének és mérésének módját. Azt kell megállapítanunk, hogy a szóban forgó kategória által tükrözött jelenség megfigyelhető-e, és mérhető-e?” (57. p.) Nos, „A hiány” alapvető fogalmai: a hiány, a slack, a súrlódás, a költségvetési korlát puhaságának-keményiségének a foka stb. empirikusan megragadható, bár nem könnyen. Kornai úgy jár el, megjelöli a kategóriáit egzaktan explikáló z , q , w , β stb. vektorokat, majd lehetséges megfigyelési, ill. mérési utasításokat ad meg ezek komponenseinek meghatározásához. Így „A hiány” *alapfogalmai empirikus tartalmukat tekintve nem üresek*, mint ahogy ennek ellenkezője a társadalomtudományi teoretikus kutatásoknál olyan gyakran megesik.

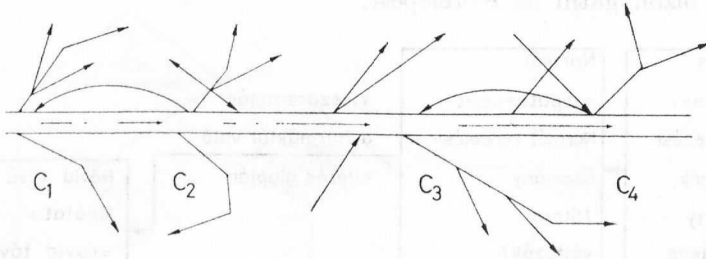
Igen fontos, ahogyan Kornai a normál állapotot értelmezi: „A normál állapot nem egyszerűen folyamatok jellemzőinek intertemporális átlaga. Egy rendszer normál állapotáról akkor lehet érdemlegesen beszélni, ha létezik olyan szabályozási mechanizmus, amely kibillenések esetén újra és újra visszatereli a rendszert normál állapotába.” (146. o.) Ez az értelmezés igen hasznosnak bizonyul a továbbiakban, ui. lehetőséget ad Kornainak arra, hogy az általános összefüggéseket a tényezők normál értékei (z^* , q^* , w^* , β^* stb.) közti összefüggésekként értelmezze. Fontos szerep jut még a normál értéknek a szocialista gazdaság árképzési elvének tárgyalásakor (391 o.), de máshol is.

Kornai saját hipotéziseivel szemben, és ezeken keresztül egész elméletével szemben, következetesen támasztja azt az igen fontos követelményt, hogy azok „tapasztalatilag tesztelhetők”, azaz empirikusan fölülvizsgálhatók legyenek. Hipotéziseihez meg is adja azok empirikus fölülvizsgálásának lehetséges eljárásait, ill. ezek egy részét. Nem verifikációs vagy falzifikációs eszközök ezek! Nem tartható ui. sem a verifikációs teória, sem a popperi falzifikációs elmélet: véges empiria nem igazolhat, de nem is cáfolhat meg teljes mértékben egy hipotézist, még kevésbé egy elméletet. Az empiria és elméleti ismeretek viszonyára csak a *Duhem–Quine* fölfogás alkalmazható érdemlegesen. Eszerint, az *empíria hipotéziseink (elméleteink) módosítására, átalakítására jó*, amire akkor van szükség, ha elméleti megismerésünk és empiriánk eltérései elérnek egy kritikus küszöböt. Olyan küszöb ez, amin túl már racionálisan nem tudjuk, vagy nem akarjuk „eltérni” empiriánk és elméleti megismerésünk divergenciáját, „elhajlását” [22].

3.2. Az elméleti megismerés

Az oksági láncoknak igen nagy a szerepük az elméleti megismerésben. Tisztában kell lennünk azonban korlátaival. Legyen pl. $C_1 \rightarrow C_2 \rightarrow C_3 \rightarrow C_4$ egy egyszerű oksági lánc. *M. Bunge* sémája (1. ábra) igen plasztikusan demonstrálja azt, hogy az „okszági lánc egyoldalú kiemelés a kölesönös kapcsolatok gazdag hálójából.” [13].

Komoly veszély leselkedik ránk, ha figyelmen kívül hagyjuk, vagy elfelejtjük, hogy az oksági láncok a valóságos folyamatok durva rekonstrukciói. A veszély az, hogy az oksági láncokat azonosítjuk magukkal a valóságos folyamatokkal, és ezzel alapján abszurd következtetésekre jutunk [13]. És ehhez tegyük még hozzá: *a gazdasági jelenségek erősen nem-kauzális természetűek*, ha föltételezzük róluk az öndeterminációt, a dialektikát, a részleges teleológiát

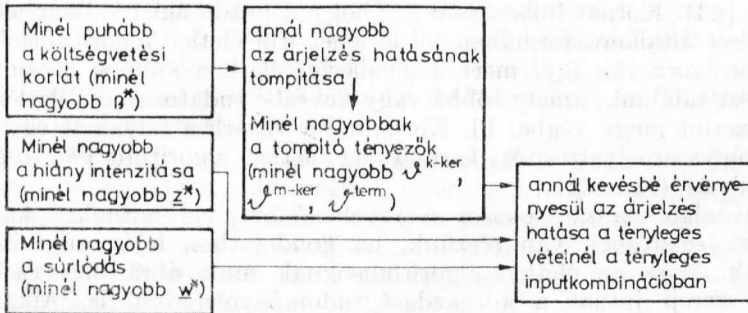

1. ábra

és a statisztikus jelleget — ahogy ezt Kornai teszi. Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy az oksági láncok csak nagy körültekintéssel alkalmazhatók a gazdasági jelenségek vizsgálatában.

Kornai tudja ezeket, és „*A hiány*”-ban az oksági láncokat megfelelő mérték-tartással vázolja föl. A rangos mezőnyből az egyik legkiválóbb a következő oksági lánc (352. o.):

Kiemeljük, hogy a fenti oksági lánc „résztvevőinek” nagyobbik része metrikusan interpretált (a β^* , z^* , w^* vektorok és a ϑ^k -ker, ϑ^m -ker, ϑ^{term} paraméterek segítségével), továbbá a „résztvevők” közötti kapcsolat általánosan meghatározott (monoton növekvő, ill. monoton csökkenő függvénykapcsolatról van szó). Ez a maximum, ameddig Kornai egyelőre elmehetett ennek az oksági láncnak a megadásában. (351. o.)

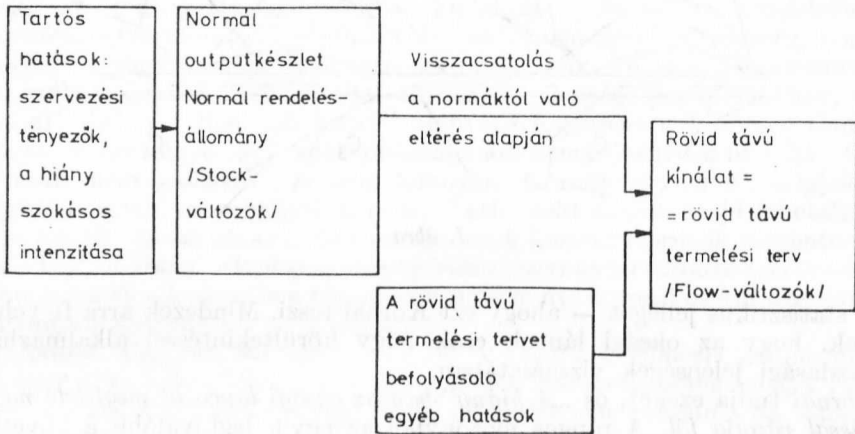
2. ábra

4. Matematizálás

Kornait régebben többen is bírálták — főleg az Anti-equilibrium kapcsán — túlzott matematizálásra való törekvéseért. A bírálatok számos ponton jogosak voltak, és hatottak is Kornaira. Olyannyira, hogy „*A hiány*”-ban sikerült egyfajta matematizálási „tertium datur”-t kialakítania.

Kornai igen általános függvényfogalmat használ, és ez számos haszonnal jár. Így nem kényszerül arra, hogy a valóságos összefüggéseket matematikai „Prokrusztész-ágyak”-ba gyömöszölje. Ezáltal nem szegényíti el az összefüggéseket, és a szemléletre is tud hatni. Pl. a vállalat rövid távú kínálati függvényét így határozza meg (35. o.):

Aki ismeri a standard polgári mikroökonómia megfelelő függvényeit, annak nem kell bizonygatni az előrelépést.

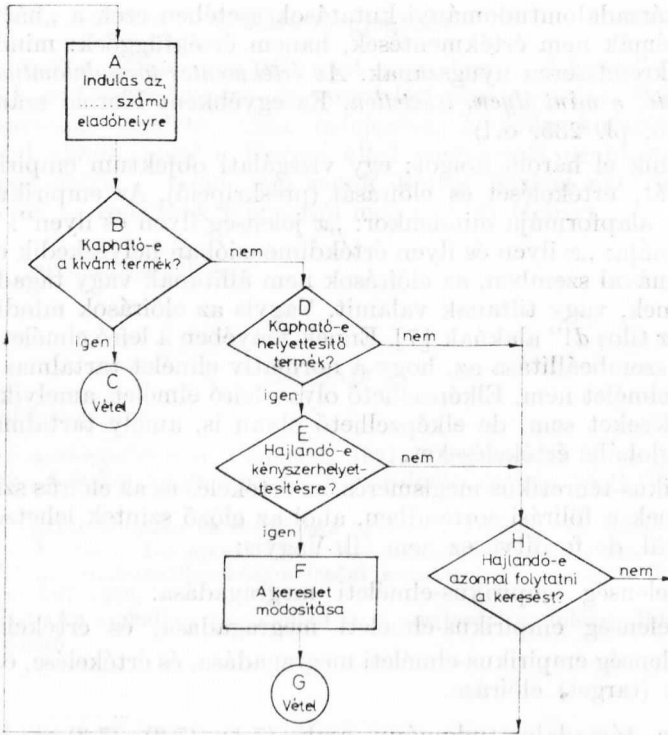
3. ábra

Kornai könyvében több helyen használ életlen (fuzzy) algoritmust. Az életlen algoritmus — nem pontosan fogalmazva — életlen, azaz nem pontos, rosszul definiált, nem teljesen egyértelmű terminusokban megadott utasítások olyan rendezett halmaza, amelynek végrehajtása egy feladat közelítő megoldását adja [23]. Kornai fölismerése az, hogy a gazdasági rendszer aktorainak viselkedését általános formában jól le lehet írni életlen algoritmusok segítségével. Ez azért van így, mert a gazdasági életben számos olyan repetitív viselkedést találunk, amely többé vagy kevésbé tudatosultan, életlen algoritmusok szerint megy végbe. Pl. Kornainál a vásárlási folyamat egy részének (siker, kényszerhelyettesítés, keresés) az életlen algoritmus¹⁰ — áruk nélkül — ilyen (83. o.);

Kornai algoritmusai sokszor a reveláció erejével hatnak: „katartikus” magunkra-ismerésben van részünk, ha gondolatban lejátsszuk őket. Megjegyezzük, hogy az életlen algoritmusoknak mint ábrázolási eszközöknek komoly szerep juthat a közgazdaságtudományon kívül is. Alkalmazásuk különösen hasznos lehet a szociológiában, a szervezetkutatásban és a neveléstudományban.

Kornai persze él a kvalitatív matematikai modellezés eszközével is. „A hiány” függelékében két kifejtett matematikai modell található: a *Jörgen W. Weibull*-al közös „Sorbanállás a piacon”, és a *Simonovits András*-sal együtt

¹⁰ Világos, hogy egy determinisztikus leírás keretében az életlen algoritmusokat (éles = nem életlen) algoritmusokkal kell föleserélni. (Vö. 590–594. o.)!

4. ábra

készített „A kényszerhelyettesítés, a készlet és a sűrlődés összfüggései”. (589–618. o.) A modellek legfőbb értékét általános metodológiai szempontból abban látjuk, hogy Kornaiék reális jelenségek idealizációival dolgoznak. (Ez sajnos nem mondható el sok gazdaságmatematikai és más társadalomtudományi, matematikai modellről.) Mindazonáltal ezeket a modelleket Kornai elemzéseiben mértéktartással kezeli.

Kiemeljük még, hogy „az árjelzések nélkül működő, ’mennyiségi’ alkalmazkodást végző, sokszereplős, soktermékes, interdependens absztrakt gazdasági rendszerek átfogó elmélete”, jóllehet még nem kidolgozott, de szintén komoly eséllyel pályázhat arra, hogy más társadalomtudományi területeken is alkalmazzák. Jelesen a köznevelés mint szervezetrendszer kutatására és a szociológia egyes ágaira gondolunk.

5. Az értékprobléma

Az értékproblémával kapcsolatban érdemes két dolgot leszögezni. Ismeretes, hogy mind az empirikus, mind pedig a teoretikus megismerés fogalmi (konceptuális) sémához kötött. Ez azt jelenti, hogy a valóságot sem leírni, sem elméletileg megragadni nem tudjuk valamilyen — az adott megismerési aktushoz viszonyítva előzetes, készen talált — fogalomrendszer nélkül. Világos az

is, hogy a társadalomtudományi kutatások esetében ezek a „hátterek”, ezek a fogalmi sémák nem értékmentesek, hanem értékfüggők: mindenkor valamilyen értékrendszeren nyugszanak. *Az értékmentes társadalomtudomány ezért önellentmondó, s mint ilyen, lehetetlen.* Ez egyébként Kornai számára is egyértelmű. (Vö. pl. 285. o.)

Különítsünk el három dolgot: egy vizsgálati objektum empirikus-elméleti megragadását, értékelését és előírását (preskripció). Az empirikus-teoretikus megismerés alapformája mindenkor: „ x jelenség ilyen és ilyen”. Az értékelések alapformája: „ x ilyen és ilyen értékdimenzióban helyezkedik el”. Az előző két alapformával szemben, az előírások nem állítanak vagy tagadnak, hanem megkövetelnek, vagy tiltanak valamit. Vagyis az előírások mindig „ x legyen $d!$ ”, vagy „ x tilos $d!$ ” alakúak [7]. Ennek fényében a leíró elmélet és a normatív elmélet szembeállítás az, hogy a normatív elmélet tartalmaz előírásokat, míg a leíró elmélet nem. Elképzelhető olyan leíró elmélet, amelyik nem tartalmaz értékeléseket sem, de elképzelhető olyan is, amely tartalmaz részleges, vagy akár globális értékeléseket.

Az empirikus-teoretikus megismerés, az értékelés és az előírás szigorúan egymásra épülnek a fölírási sorrendben, ahol az előző szintek lehetségesek a követőek nélkül, de fordítva ez nem áll. Vagyis:

(7.1) x jelenség empirikus-elméleti megragadása.

(7.2) x jelenség empirikus-elméleti megragadása, és értékelése.

(7.3) x jelenség empirikus-elméleti megragadása, és értékelése, és valamilyen állapotának (target) előírása.

Egy realista társadalomtudomány csak (7.1), (7.2), (7.3)-at ismerheti el.

Kornai „A hiány”-ban (7.2)-öt valósítja meg, azzal a megszorítással, hogy témájáról (a szocialista gazdaság és a hiánygazdaság „metszete”) nem ad végső, globális értékelést, hanem csak rész-értékelésekre szorítkozik. (Pl. 247–279. o.) Érdemes kitérni Kornainak az értékelésről vallott fölfogására, hiszen az igen korszerű és megalapozott. Kornainak meggyőződése, hogy a gazdasági jelenségek egydimenziós értékelése, vagyis egy értékkel (jó–rossz, előnyös–hátrányos, rugalmas–rugalmatlan stb.) történő jellemzése durva és sematikus, s mint ilyen, káros. *A gazdasági jelenségeket sok értékdimenzióban kell egyidejűleg elhelyezni!* Ráadásul ezek az értékdimenziók általában nem additívek, hanem a legkülönbözőbb viszonyokban lehetnek egymással. Így a gazdasági jelenségeknek ún. értékalakzatok [19] feleltethetők meg, vagyis azokat egymással különböző viszonyokban levő, sok értékdimenzióban helyezhetjük csak el.

„A hiány” értékeléseit áttekintve azonban több alkalommal hiányérzetünk támad. Több fontos helyen (pl. a hagyományos szocialista vállalat elemzése kapcsán, vagy az elég puha költségvetési korlát esetében stb.) ui. hiányzanak Kornai értékelései. Ezt veszélyesnek tartjuk, jöllehet értjük Kornai tartózkodásának okát. Féltünk attól, hogy mások, Kornai intencióinak nem megfelelő, akár azzal szöges ellentétben álló értékelésekre jutnak ezen helyek elolvasása után. Ebből a szempontból problematikusnak tartjuk Kornai nem-értékeléseit.

6. Záró megjegyzés

A fenti észrevétel persze nem változtat azon, hogy „*A hiány*”-t *úttörő munkának tartjuk szaktudományosan és metodológiaiilag egyaránt*. Sokkal inkább egy kutatássorozat kezdete, mint befejezése. Nyilván kutatók csoportjai kellene majd ahhoz, hogy a Kornai által megnyitott problémakört bejárassuk. Éppen ezért — talán nem esünk Bolyai Farkas naiv kívánalmába [10], ha leírjuk — remélünk Kornaitól még egy, új Hiányt.

(*Beerkezett: 1980. október 18-án.*)

IRODALOM

Közgazdaságtudomány

1. KORNAI J.: *Anti-equilibrium*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
2. KORNAI J.: „A hiány újratermelése”, *Közgazdasági Szemle*, 25 (1978), pp. 1034—1050.
3. KORNAI J.: „Hatékonyság és szocialista erkölcs”, *Valóság*, 23 (1980), pp. 13—21.
4. KORNAI J.: *A hiány*. Budapest, 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
5. KORNAI J.: „A matematikai-közgazdasági kutatásokról”, *Magyar Tudomány*, 25 (1980), pp. 587—596.
6. POLÁNYI K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, 1976. Gondolat Kiadó.

Logika

7. LOESER, F.: *Deontik*. Berlin, 1966. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
8. QUINE, M. V. O.: *A logika módszerei*. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó.
9. VOJSVILLO, J. K.: *A fogalom*. Budapest, 1978. Gondolat Kiadó.

Tudományelmélet, metodológia

10. ALEXITS GY.: *Bolyai János világa*. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó.
11. ALTRICHTER F.: „A konfirmáció paradoxonairól”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 24 (1980), pp. 25—43.
12. BUNGE, M.: *Scientific Research. I. The Search for System*. Berlin, Heidelberg, New York, 1967. Springer Verlag.
13. BUNGE, M.: *Az okság*. Budapest, 1967. Gondolat Kiadó.
14. GARAI L.: „Egy vita és ami belőle nyilvánossá lett — avagy a zártkörűség kockázatai”, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 21 (1980), pp. 402—405.
15. HÁRSING L.: *A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája*. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó.
16. HÁRSING L.: „A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 20 (1976), pp. 38—59.
17. HÁRSING L.: *A tudományos érvelés logikája*. Sokszorosítottvány.
18. HÁRSING L.: „A relatív igazság korszerű értelmezéséhez”, *Világosság*, 19 (1978), pp. 679—686.
19. KENYERES Z. és társai: „Irodalom és társadalmi érték”, *Literatura*, 6 (1979), pp. 421—453.
20. KINDLER J.: „A pozitivisták módszertan válsága”, *Világosság*, 21 (1980), pp. 484—493.
21. PACZOLAY GY.: *Tudományok és rendszerek*. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó.
22. QUINE, W. V. O.: „Az empirizmus két dogmája”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 17 (1973), pp. 225—239.
23. ZADEH, L. A.: „Komplex rendszerek és döntési folyamatok elemzésére alkalmas új módszer vázlatja”. *Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekekről*. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó.

METHODOLOGICAL REMARKS TO JÁNOS KORNAI'S "ECONOMICS OF SHORTAGE"

The author undertakes to analyze methodologically and to assess "Economics of shortage", a new monograph by János Kornai. He wants to show that Kornai's treatise is suitable to becoming a methodological pattern for theoretical research work in economics and other social sciences.

"Economics of shortage" can serve as a methodological model for the following reasons:

1. The range of validity of Kornai's statements can be drawn precisely since the context, width and depth of the analysis are always definite.

2. Kornai's approach of analyzing the economic phenomenon is not unconditional and absolute but the given *status quo* is considered.

3. His analyses show the real nature of the economic phenomena: self-determination, dialectics (= the phenomenon is constituted by, or emanate from, the actors' struggle), partial teleology and statistical character.

4. "Economics of shortage" is free from mathematization at any cost. Kornai successfully formed a sort of *tertium datur* of mathematization. The elaboration of fuzzy algorithm for the description of repetitive actions by actors of the economic system (eg. purchases), furthermore, the "flashing" of the theory of the multiactor, multiproduct, interdependent, abstract economic systems functioning without price signals and performing "quantitative" adaptation are the most remarkable achievements.

5. Kornai's work is a descriptive theory. It does not contain and normative element. His book is the theoretical perception and partial assessment of the socialist economy as a shortage economy.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ К КНИГЕ Я. КОРНАИ: «ДЕФИЦИТ»

Автор берется за методологический анализ и оценку новой монографии Яноша Корнаи, которая называется «Дефицитом» (4). Он желает показать, что работа Корнаи в методологическом плане может послужить идеалом для теоретических исследований в области экономики и прочих общественных наук.

В методологическом смысле «Дефицит» может послужить примером в силу следующих причин:

1. В отношении выводов Корнаи можно точно определить сферу действительности, т. е. в любом случае определяющими являются взаимосвязи, охват и глубина обследования.

2. Корнаи экономические явления рассматривает не без каких-либо условий, в абсолютном плане, а в рамках сложившегося «статус кво».

3. В его анализах находит свое отражение реальный характер экономических явлений: самодетерминированность, диалектика (явления складываются в рамках борьбы акторов, т. е. вытекают из этого), отчасти, телеологический и статистический характер.

4. В «Дефиците» отсутствует стремление к математизации любой ценой. Корнаи удалось развить своеобразный «терциум датур» математизации. Важным результатом является разработка сглаженных алгоритмов описания репетитивных действий акторов экономической системы (например, покупка) и, далее, «указание» на теорию многофакторных, интердепенсных, абстрактных экономических систем на множество изделий, функционирующих без указания цен и приобщающиеся в «количественном» плане.

5. Работа Корнаи представляет собой описывающую теорию. Она не содержит ни какие нормативные моменты. Его книга представляет собой теоретическое изложение и детальную оценку социалистической экономики как дефицитной.